

CONCEPT-Visie op maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen in relatie tot mens & maatschappij en burgerschap

Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLM), 26 november 2017.

Inhoudsopgave

Paragraaf 1: Maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen	1
Paragraaf 2: Uitdagingen	4
Paragraaf 3: De samenhang en samenwerking met andere vakken binnen mens & maatschappij	6
Paragraaf 4: Burgerschap, digitale geletterdheid en vakoverstijgende vaardigheden	8
Paragraaf 5: Doorlopende leerlijn	11
Paragraaf 6: Waar staan we over tien jaar?	12

Paragraaf 1 Maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen

De NVLM presenteert in dit document haar visie op drie vakken: maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen.

Maatschappijleer is een kernvak in het curriculum van het voortgezet onderwijs, omdat het vak een belangrijke rol speelt in de burgerschapsvormende taak van het onderwijs. Het vak heeft een socialiserend karakter en draagt bij aan de maatschappelijke toerusting van leerlingen. Zij krijgen inzicht in de werking van de hedendaagse pluriforme samenleving en democratische rechtsstaat en ontwikkelen onderbouwde opvattingen over maatschappelijke vraagstukken.

Maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen zijn keuzevakken in respectievelijk vmbo en havo/vwo. Beide vakken dragen ook bij aan de maatschappelijke toerusting van leerlingen en hebben daarnaast een belangrijke kwalificerende functie. Deze vakken bereiden leerlingen voor op tientallen sociale, juridische en bestuurlijke opleidingen in het middelbaar en hoger beroepsonderwijs en op universiteiten. Denk aan de sector zorg & welzijn in het mbo, opleidingen als sociaal-pedagogische hulpverlening, bestuurskunde en communicatie in het hbo en academische opleidingen zoals psychologie, rechten en sociale en politieke wetenschappen.

Onze vakken zijn gebaseerd op kennis en inzichten uit de sociale en politieke wetenschappen. De vakken dragen bij aan burgerschapsvorming, maatschappelijke toerusting en de kwalificerende taak van het onderwijs. Elk vak legt daarbij zijn eigen accenten:

- maatschappijleer is voor alle leerlingen een onmisbaar onderdeel van hun burgerschapsvorming.
- maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen bieden leerlingen verdiepend inzicht in maatschappelijke ontwikkelingen en vraagstukken. Deze worden bestudeerd vanuit een sociologisch en politicologisch perspectief. Maatschappelijke verschijnselen worden verklaard met relevante theorieën uit deze wetenschappen. Leerlingen leren deze verschijnselen op hun eigen niveau analyseren en maken zo kennis met denk- en werkwijzen die zij in vervolgoopleidingen kunnen gebruiken en uitbouwen. Met het oog op de keuze voor en voorbereiding op bovengenoemde opleidingen zou elke vmbo-school maatschappijkunde en elke havo/vwo-school maatschappijwetenschappen moeten aanbieden.

Hieronder gaan we op elk van deze drie vakken afzonderlijk in.

1.1 Maatschappijleer vmbo/havo/vwo

Maatschappijleer is een vak dat alle leerlingen in de bovenbouw van vmbo, havo en vwo hebben. Het programma verschilt per schooltype. De domeinen in het vmbo zijn: cultuur en socialisatie, sociale verschillen, macht en zeggenschap, beeldvorming en stereotypering. Binnen de domeinen is onderscheid gemaakt tussen de verschillende leerwegen. Bij havo/vwo bestaat het examenprogramma uit de volgende domeinen: parlementaire democratie, rechtsstaat, verzorgingsstaat, pluriforme samenleving. Het onderscheid tussen havo en vwo wordt gemaakt door de toevoeging van enkele subdomeinen voor vwo, waarin bijvoorbeeld aandacht wordt besteed aan de internationale aspecten van de betreffende domeinen.

De essentie van maatschappijleer wordt goed weergegeven in de preambule van de Kennisbasis docent maatschappijleer:

“Maatschappijleer heeft een belangrijke taak betreffende de burgerschapsvorming van leerlingen. Kennis van maatschappelijke instituties en actoren, sociale en politieke vraagstukken, verschillende culturele en waardenoriëntaties, maatschappelijke en politieke visies en internationaal en historisch vergelijkende perspectieven zijn hierbij onontbeerlijk. Dat geldt evenzeer voor relevante vaardigheden en democratische houdingen. Maatschappijleer is bij uitstek het vak waar leerlingen over deze zaken leren en binnen complexe contexten leren handelen. Dat gebeurt binnen alle schooltypes waar leerlingen maatschappijleer krijgen.”

Bij maatschappijleer krijgen leerlingen inzicht in de werking van de hedendaagse pluriforme samenleving en democratische rechtsstaat. Hierbij worden drie zaken onderscheiden:

- Maatschappelijke structuren
Voorbeelden zijn de rechterlijke macht en sociale instituties.
- Maatschappelijke vraagstukken
Klassieke vraagstukken zoals sociale en maatschappelijke ongelijkheid, maar ook actuele vraagstukken zoals de vluchtelingenstroom richting Europa van de afgelopen jaren.
- Maatschappelijke veranderingen
Leerlingen ontwikkelen de kennis en vaardigheden die nodig zijn om maatschappelijke veranderingen zoals de vergrijzing en de opkomst van populistische partijen te duiden.

Bij maatschappijleer neemt het analyseren van maatschappelijke ontwikkelingen vanuit verschillende perspectieven of invalshoeken een centrale plaats in. Leerlingen leren op basis daarvan een beargumenteerd standpunt innemen over maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen. De actualiteit speelt zowel inductief als deductief een rol. Leerlingen hoeven geen nieuwsfeiten te leren, maar ze leren actuele ontwikkelingen in perspectief te plaatsen. Maatschappijleer biedt leerlingen de instrumenten om zich ook in de toekomst te redden in een wereld die snel verandert en waar telkens iets nieuws van hen gevraagd wordt. Met behulp van deze instrumenten leren we leerlingen ook om op een gestructureerde manier naar hun eigen omgeving te kijken.

Nieuws en andere invloeden van buiten het klaslokaal die via (sociale) media de lessen binnenkomen en de opvattingen van leerlingen daarover, spelen bij maatschappijleer een belangrijke rol. Een docent maatschappijleer moet daarom over een uitgebreid arsenaal aan professionele en vakspecifieke competenties beschikken. Leerlingen kritisch leren omgaan met de media is er daar

één van¹. Een bevoegde docent maatschappijleer is dan ook een eerste voorwaarde voor het realiseren van bovengenoemde doelstellingen. Een ander belangrijke voorwaarde voor effectief onderwijs is dat de leerresultaten gewaardeerd en beoordeeld worden. Dat betekent voor maatschappijleer: een schoolexamen met een eindcijfer dat hetzelfde gewicht in de slaag/zakregeling heeft als andere examenvakken (of ze nu worden afgesloten met een schoolexamen of een centraal examen).

Het gaat in ons vak om kenniselementen en vaardigheden die voor elke burger in een pluriforme samenleving en democratische rechtsstaat van belang zijn, maar er is zeker ook aandacht voor de democratische attitude die hoort bij burgerschapsvorming. Deze attitude moet onderwerp van gesprek zijn met leerlingen, maar speelt geen rol bij de beoordeling van hun leerresultaten. Met het oog op deze aandacht voor attitudevorming is het van belang dat docenten zich bewust zijn van verschillende visies op burgerschap. Dit doet een extra beroep op de professionele competenties van leraren maatschappijleer. Aan die competenties kan nog worden toegevoegd dat leraren maatschappijleer van oudsher meer dan andere vakdocenten gebruik maken van een diversiteit aan werkvormen. Ook de praktische opdracht heeft een belangrijke functie in het vak, als een middel om de samenleving 'de klas in te halen'.

1.2 Maatschappijkunde vmbo

Het examenprogramma maatschappijkunde (tot 2016 maatschappijleer 2) bevat de volgende domeinen: politiek en beleid, mens en werk, criminaliteit en rechtsstaat, massamedia, multiculturele samenleving. In het programma spelen "*de principes en procedures van de benaderingswijze van het vak maatschappijkunde*"² een belangrijke rol. Daarmee wordt bedoeld op de eerdergenoemde invalshoeken. In vmbo-GT leren leerlingen met behulp van deze benaderingswijze een maatschappelijk vraagstuk analyseren.

Waar maatschappijleer de basis legt voor de ontwikkeling van inzicht in de samenleving en kritische meningsvorming, gaat maatschappijkunde verder. Het vak is gericht op verbreding en verdieping. Verbreding doordat er meer en andere domeinen aan bod komen dan bij maatschappijleer. Verdieping omdat de kennis en vaardigheden intensiever aan bod komen. Het examenprogramma voor maatschappijkunde is echter sinds 2001 niet veranderd en daardoor sterk verouderd. Het is van belang dat er snel een nieuw programma voor maatschappijkunde komt, gebaseerd op de concept-contextbenadering. Zo wordt het vak actueler en relevanter. Actueler door in het schoolexamen ruimte te bieden voor de analyse van de sociale en politieke actualiteit. Relevanter door beter aan te sluiten bij maatschappelijke, bestuurlijke en juridische mbo-opleidingen en maatschappijwetenschappen op de havo.

1.3 Maatschappijwetenschappen havo en vwo

In het nieuwe programma voor maatschappijwetenschappen dat in augustus 2017 landelijk is ingevoerd, staat de concept-contextbenadering centraal. De 'body of knowledge' van het vak is vastgelegd in een kader van concepten afkomstig uit de sociologie en politicologie. Voor zowel havo als vwo gaat het om vier hoofdconcepten (Vorming, Verhouding, Binding, Verandering) met in totaal 23 zogenoemde kernconcepten.

¹ Zie paragraaf 4.2

² Examenprogramma maatschappijkunde

Maatschappijwetenschappen heeft veel aandacht voor de hogere denkvaardigheden (zoals causaal redeneren) en sociaalwetenschappelijke onderzoeksvaardigheden. Het onderscheidt zich van maatschappijleer omdat hier niet burgerschapsvorming het voornaamste doel is, maar inzicht verwerven in de structuren en processen van de samenleving en van het samenleven.³ Bij onderzoeksvaardigheden gaat het om het 'leren onderzoeken' van een concreet maatschappelijk verschijnsel maar zeker ook om het onderzoekend leren. Daarbij is kennis een essentiële voorwaarde. Leerlingen kunnen een vraagstuk of ontwikkeling alleen maar goed analyseren omdat er binnen het vak voldoende basiskennis over maatschappelijke processen en instituties is verworven.

Leerlingen leren daarnaast een oordeel te geven over een onderzoek: over de betrouwbaarheid, de validiteit en representativiteit. Ook leren leerlingen verbanden leggen tussen de hoofd- en kernconcepten en variabelen in een onderzoek. Onderzoek is dus geen afzonderlijke activiteit in een bepaalde periode van het jaar, maar is een integraal onderdeel van de concept-contextbenadering.

Het nieuwe programma maatschappijwetenschappen is actueel en relevant. Actueel doordat het met twee schoolexamendomeinen ruimte biedt voor de analyse van een sociale en/of politieke actualiteit. Relevant door de centrale rol van sociologische en politicologische concepten van waaruit maatschappelijke contexten worden bestudeerd, opdat leerlingen met behulp van deze concepten ook toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen kunnen duiden. Het instrumentarium en de vaardigheden van maatschappijwetenschappen bieden leerlingen een goede voorbereiding voor sociaalwetenschappelijke en politiek-bestuurskundige opleidingen in het hoger en universitair onderwijs.

Paragraaf 2 Uitdagingen

In de hedendaagse samenleving wordt wetenschappelijke kennis en de informatie die het journaal geeft over actuele ontwikkelingen niet bij voorbaat vertrouwd. Voor een groeiende groep mensen is kennis vanuit de wetenschappelijke wereld net zo waar of onwaar als de informatie die ze uit een internetforum halen. We leven steeds meer in onze eigen bubbel: in een kring van gelijkgestemden, met welgevallige berichten op onze eigen sociale media. Leerlingen in deze context kennis laten maken met de wereld buiten hun eigen bubbel en ze onderscheid leren maken tussen nieuws en nepnieuws, tussen wetenschappelijke kennis en complottheorieën, is een belangrijke uitdaging voor maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen. Dat geldt ook voor het bevorderen van de dialoog tussen leerlingen met verschillende achtergronden en opvattingen in een in politiek en maatschappelijk opzicht gepolariseerde wereld.

Het ontwikkelen van een heldere doorlopende leerlijn waarbij de verbinding wordt gelegd tussen maatschappijleer en andere burgerschapsvormende elementen uit het (primair en voortgezet) onderwijs en mbo is een grote uitdaging⁴. De recente aandacht voor burgerschapsvorming in het onderwijs leidt tot extra aandacht voor de burgerschapsvormende functie van het vak maatschappijleer. De Onderwijsraad maakte in het advies 'Onderwijs en Burgerschap' (2003) onderscheid tussen twee vormen van burgerschap. De eerste is een vorm van 'mogen en moeten' die slaat op de politiek-juridische relatie tussen overheid en burger. Dit definieert de Onderwijsraad als:

³ Gelinck & Noordink (2016)

⁴ Zie ook paragraaf 4.

'het samenstel van specifieke rechten en plichten die verbonden zijn aan het hebben van de nationaliteit van een bepaalde staat'. De tweede vorm omschrijft burgerschap op het niveau van 'bereidheid (willen) en vermogen (kunnen)'. Deze tweede vorm van burgerschap gaat onder andere over termen als 'ingeburgerd zijn', 'participeren' en 'je burgerplicht'. De Onderwijsraad definieert deze vorm van burgerschap als: *'De bereidheid (willen) en het vermogen (kunnen) deel uit te maken van een gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren.'* Hierbij benadrukt zij in haar advies dat kennis over de politiek-juridische vorm van burgerschap (bijvoorbeeld over de democratische rechtsstaat) bijdraagt aan het ontwikkelen van de vorm van burgerschap die draait om bereidheid en vermogen (burgerzin). Maatschappijleer bevordert beide vormen van burgerschap en moet in de toekomst onderdeel worden van een doorlopende leerlijn burgerschap.

Net als bij veel andere vakken gebeurt het leren bij maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen nog vaak te veel uit boeken en in een lokaal. Juist voor onze vakken is het essentieel dat leerlingen de samenleving buiten de school leren kennen door met vakspecifieke vragen de school uit te gaan. Dit buitenschools leren zou vaker moeten gebeuren en minder beperkt moeten worden door bezwaren van bijvoorbeeld roostertechnische aard.

Maatschappijleer op het vmbo en maatschappijleer op havo en vwo zijn inhoudelijk uit elkaar gegroeid, terwijl daar geen goede reden voor is. Een herziening van beide programma's gericht op de burgerschapsvormende functie en gebaseerd op inhouden uit de sociale en politieke wetenschappen is wenselijk.

Waar het programma van maatschappijwetenschappen volledig vernieuwd is, zien we een sterk verouderd examenprogramma bij maatschappijkunde. Het is van belang dat er snel een nieuw examenprogramma vmbo komt. Ten eerste om te voorkomen dat leerlingen met een verouderd wereldbeeld worden opgezet, ten tweede om te zorgen dat ook bij maatschappijkunde meer aandacht komt voor het leren denken met behulp van vakspecifieke begrippen en ten derde om aan te kunnen sluiten bij sociale en politieke actualiteit. Op die manier kan maatschappijkunde betekenisvoller worden en kan het vak leerlingen instrumenten in handen geven om de snel veranderende samenleving te leren analyseren.

In het examenprogramma maatschappijkunde dienen op korte termijn een aantal essentiële veranderingen te worden doorgevoerd:

1. Op dit moment komt de benaderingswijze van het vak onvoldoende tot uiting in de lespraktijk. Het is van belang de vragen die onderdeel vormen van deze benaderingswijze aan te vullen met een aantal kernbegrippen van het vak, zodat de leerlingen maatschappelijke vraagstukken en verschijnselen beter kunnen begrijpen. Op die manier kan de concept-contextbenadering ook gebruikt worden in het vmbo. Bijkomend voordeel is dat een deel van de concepten van maatschappijwetenschappen dan al aan de orde is geweest, voor leerlingen die naar havo gaan. Maatschappijkunde is nu nog te veel gericht op de thema's/ domeinen. Dit zorgt ervoor dat leerlingen vakspecifieke kernbegrippen onvoldoende leren gebruiken als vanzelfsprekende instrumenten om maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen te bestuderen en te analyseren.
2. Er moet kritisch worden gekeken naar de huidige domeinen van het vak maatschappijkunde. Bij een herziening van het vak kan voor een heel andere ordening worden gekozen. Deze keuze hangt samen met de constatering die bij punt 1 gedaan wordt.

3. We stellen voor in het examenprogramma een domein sociale/politieke actualiteit toe te voegen. Niet om een uurtje het nieuws door te nemen, maar om actuele ontwikkelingen te leren doorgronden met behulp van de kernbegrippen van maatschappijkunde. Dit domein kan ook worden gebruikt om verbanden te leggen met andere M&M-vakken⁵.
4. Ook als niet voor een andere ordening van het examenprogramma wordt gekozen, is het wenselijk de huidige domeinen tegen het licht te houden. In dat geval doen wij de volgende voorstellen:
 - Vervang het huidige domein Mens en werk door het bovengenoemde domein sociale/politieke actualiteit. Bepaalde elementen uit Mens en werk kunnen naar het domein dat nu Multiculturele samenleving heet (bijvoorbeeld: ongelijkheid, belangenorganisaties) en naar het domein Politiek en beleid (bijvoorbeeld overheidsbeleid). In het domein sociale/politieke actualiteit kan ook aandacht worden geschonken aan maatschappelijke vraagstukken die op het terrein van beroep en werk liggen. Op die manier kan een link worden gelegd met de beroepsgerichte vakken en met LOB.
 - Pas de terminologie in het domein Multiculturele samenleving aan. Vervang deze term door het begrip pluriforme samenleving, bespreek niet alleen sociaal-economische ongelijkheid maar ook andere verschillen tussen groepen, schrap de term allochtonen en leg meer nadruk op kenniselementen dan op (gewenste) houdingen en waarden.
 - Leg in het domein Massamedia meer nadruk op *social media*. Schrap de begrippen vooroordeel en stereotype uit de eindtermen van dit domein. Het domein Massamedia moet aandacht hebben voor beïnvloeding door de media en de overdracht van normen en waarden. Dit zijn algemene sociologische processen, waarvan de overdracht van vooroordelen en stereotypen een voorbeeld is.

Paragraaf 3 De samenhang en samenwerking met andere vakken binnen mens & maatschappij

Het domein mens & maatschappij gaat over mensen en de wereld om hen heen. De invalshoek die wordt gekozen verschilt van vak tot vak. Economie, aardrijkskunde en geschiedenis benaderen mens en maatschappij vanuit de economische, geografische en historische invalshoek. Maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen doen dit vanuit een sociologische en politicologische invalshoek. De bijdrage van onze vakken aan het domein mens & maatschappij bestaat dan ook uit de toevoeging van deze invalshoeken aan die van de andere vakken. Daarnaast zijn de aandacht voor actuele vraagstukken en de nadruk op burgerschapsvorming bij met name maatschappijleer complementair aan de andere vakken in het domein. (Hoewel de aandacht voor actuele vraagstukken en voor burgerschapsvorming ook bij andere M&M-vakken aanwezig is.) Het domein mens en maatschappij wordt op een beperkt deel van de scholen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs als leergebied aangeboden.

De verschillende vakken binnen domein M&M hebben ieder hun eigen waarde. De vakspecifieke kennis en vaardigheden van economie, aardrijkskunde, geschiedenis, maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen dragen eraan bij dat leerlingen leren om met verschillende brillen naar de werkelijkheid te kijken. Wij zijn daarom geen voorstander van het verplicht samenvoegen van deze vakken tot een leergebied M&M. Waar dat leergebied nu bestaat in

⁵ Zie paragraaf 3

de onderbouw van het VO, kan het wat ons betreft blijven bestaan. Dan moet wel worden gegarandeerd dat de inkleuring van het leergebied niet alleen historisch of alleen geografisch is, en dat de docent voldoende kennis heeft op het gebied van *alle vijf* bovengenoemde invalshoeken. Dat is nu vaak niet het geval. De karakteristiek van dit leergebied beschrijft vier perspectieven die leerlingen nodig hebben om de wereld beter te begrijpen: een tijdsperspectief, een ruimtelijk perspectief, een economisch perspectief en een maatschappelijk perspectief. Een leergebied mens en maatschappij kan dan ook niet bestaan zonder voldoende kwalitatieve input vanuit geschiedenis, aardrijkskunde, economie en maatschappijleer.

Leren kijken door vakspecifieke brillen draagt ertoe bij dat leerlingen hun inzicht in de oorzaken en gevolgen van maatschappelijke ontwikkelingen verdiepen. Tegelijkertijd is het noodzakelijk om betekenis te geven aan die verschillende inzichten door naar samenhang tussen vakken te zoeken. De samenwerking en samenhang tussen de M&M-vakken kan in onze ogen worden bevorderd door de M&M-vakken in het VO te laten samenwerken op het gebied van:

- ***Gemeenschappelijke informatie- en onderzoeksvaardigheden***
Het domein A van de M&M-vakken in de bovenbouw van het vo kunnen we meer en beter op elkaar afstemmen.
- ***Gemeenschappelijke contexten***
De invalshoeken en concepten van de vakken verschillen, maar er kan wel gewerkt worden met gemeenschappelijke contexten. Contexten zijn per definitie multidisciplinair. Te denken valt aan contexten als 'Maatschappelijke verschillen' of 'Machtsverhoudingen in de wereld'.
- ***Gemeenschappelijke actuele domeinen***
Binnen de (examen)programma's van de vakken kan een verplicht (schoolexamen)domein komen waarin een actualiteit centraal staat. De keuze van dit onderwerp is aan de school en moet ten minste met een ander M&M-vak worden vormgegeven. Te denken valt aan actualiteiten als 'verkiezingen' of 'vluchtelingen'. Wie gaat kijken naar het ontstaan van vluchtelingenstromen kan niet om geografische (klimaat, water), historische (het trekken van grenzen tussen koloniën), economische (armoede, ongelijkheid), politicologische (regimechange) en sociologische (culturele verschillen) oorzaken heen. Een actueel vraagstuk zoals 'het ontstaan van vluchtelingenstromen' heeft een multidisciplinair karakter, omdat een vluchtelingenstroom vaak als gevolg van een combinatie van factoren op gang komt. Dat geldt eigenlijk voor alle actuele vraagstukken.
- ***Gemeenschappelijke denk- en werkwijzen***
SLO heeft gewerkt aan een document waarin een aantal gemeenschappelijke denk- en werkwijzen voor de M&M-vakken worden benoemd. Dit document is helaas nog niet gepubliceerd, maar kan wel een rol spelen in het werk van het ontwikkelteam M&M. Naast bovengenoemde informatie- en onderzoeksvaardigheden gaat het om de werkwijzen redeneren en argumenteren, kritisch denken en waarderen en oordelen. Als M&M-denkwijzen worden genoemd: denken in termen van verandering, in termen van oorzaak en gevolg (causaliteit), in termen van overeenkomsten en verschillen (diversiteit), denken vanuit multiperspectiviteit, denken in structuren en denken in relaties en interacties.

Paragraaf 4 Burgerschap, digitale geletterdheid en vakoverstijgende vaardigheden

4.1 Burgerschap

In onze visie draait het bij burgerschap om kennis, vaardigheden én houding. Om een democratische houding te bevorderen heb je kennis nodig; *kennis* van politieke en maatschappelijke instituties, democratische spelregels en de pluriforme samenleving. Daarnaast moeten leerlingen *vaardigheden* ontwikkelen, zoals het herkennen van belangen en waardendilemma's. Hierdoor kunnen zij makkelijker hun eigen (gefundeerde) mening vormen en ontwikkelen zij het vermogen (en hopelijk de *houding*) om vanuit democratische waarden te participeren in onze pluriforme samenleving en democratische rechtsstaat.

Daarbij moet de heldere tweedeling die de Onderwijsraad in 2012 maakte⁶ het uitgangspunt zijn: ten eerste kennis over de democratische rechtsstaat en de spelregels die hieraan ten grondslag liggen en ten tweede identiteitsontwikkeling: reflectie op eigen idealen, normen en waarden en de eigen positie in de samenleving. Op het terrein van identiteitsontwikkeling moeten scholen de vrijheid houden om zelf te bepalen hoe ze invulling geven aan het burgerschapsonderwijs. Als het gaat om de kennis over de democratische rechtsstaat en de pluriforme samenleving is inmiddels echter overduidelijk geworden dat de vrijheid die op dit terrein aan scholen gegeven is tot te veel vrijblijvendheid heeft geleid⁷. Uit internationaal onderzoek⁸ bleek recent opnieuw dat de burgerschapskennis van leerlingen uit de tweede klas achterblijft bij leeftijdsgenoten in de ons omringende landen, dat Nederlandse tweedeklassers minder belang hechten aan participatie en hun burgerschapsvaardigheden laag inschatten. Ook blijkt dat scholen sterk van elkaar verschillen als het gaat om de burgerschapscompetenties van leerlingen, waarbij met name de verschillen tussen vmbo, havo en vwo groot zijn. In de conclusies van het onderzoek wordt dan ook de vraag opgeworpen of *“burgerschap niet ook sterker in het reguliere curriculum moet worden verankerd”*. Burgerschap is nu immers *“alleen geëxpliciteerd in het vak maatschappijleer, dat in het vmbo pas in het derde (soms vierde) leerjaar gegeven wordt en in het algemeen voortgezet onderwijs in het vierde leerjaar”*.

Waar het gaat om kennis en vaardigheden wil de NVLM met dat doel referentieniveaus vastleggen voor PO, onderbouw VO, bovenbouw VO (uitgesplitst naar onderwijsniveau) en mbo. De burgerschapskennis en -vaardigheden dienen onderdeel uit te maken van een verplichte eindtoets wereldoriëntatie aan het eind van de basisschool. In de bovenbouw van het voortgezet onderwijs kan maatschappijleer een belangrijke rol spelen om leerlingen het referentieniveau te laten bereiken. De doelstellingen van het vak en het feit dat alle leerlingen in de bovenbouw maatschappijleer krijgen, maakt dat het vak daarin een bijzondere verantwoordelijkheid heeft, natuurlijk naast andere vakken zoals economie, geschiedenis en aardrijkskunde. In het PO en in de onderbouw VO leveren Oriëntatie op jezelf en de wereld en de M&M-vakken hieraan een bijdrage⁹. Uit het eerder genoemde internationale onderzoek blijkt echter dat docenten in onderbouw VO aangeven zich minder bekwaam te voelen dan collega's in andere landen als het gaat om burgerschapsonderwerpen, zoals verkiezingen, de grondwet of internationale organisaties. Te verwachten valt dat dit ook geldt voor het basisonderwijs. De expertise van docenten maatschappijleer kan worden benut om het burgerschapscurriculum in PO en onderbouw VO te

⁶ In een advies dat voortbouwde op het eerdergenoemde advies uit 2003 en de daaruit voortvloeiende wettelijke burgerschapsopdracht uit 2006.

⁷ Inspectie van het Onderwijs (2016)

⁸ Munnikma, Dijkstra, Veen, van der, Ledoux, Werfhorst, van der & Dam, ten (2017).

⁹ Zie paragraaf 5.

versterken, omdat deze onderwerpen veel aandacht krijgen in de lerarenopleiding maatschappijleer en in het curriculum van maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen. In Engeland¹⁰ laat longitudinaal onderzoek zien dat leerlingen tussen hun 11^e en hun 18^e beduidend meer resultaten halen op het gebied van burgerschap als het:

- 1) een duidelijke plek heeft in het rooster;
- 2) wordt gegeven door burgerschapsdocenten, niet door docenten die burgerschap als een onderdeel van een ander vak¹¹ met een bredere doelstelling geven;
- 3) wordt geëxamineerd;
- 4) vorm krijgt in een structureel en consistent aanbod gedurende de onderwijsloopbaan van de leerlingen.

De onderzoekers bevelen ook aan dat docenten met name als het gaat om het bevorderen van politieke geletterdheid¹² goed opgeleid zijn en gebruik maken van interactieve werkvormen. Het burgerschapsonderwijs in Nederland zou zijn voordeel kunnen doen met deze onderzoeksresultaten. Het ontwikkelteam Burgerschap buigt zich over het vierde punt. Het is echter essentieel dat vervolgens ook wordt voldaan aan de andere randvoorwaarden (voldoende lestijd, examinering en toetsing, goed opgeleide docenten) voor goed burgerschapsonderwijs.

Houdingen en identiteitsontwikkeling kun je niet vastleggen in eindtermen en zijn ook niet voorbehouden aan één of enkele vakken. We vinden het wel van belang dat daarover een aantal doelen worden geformuleerd, zoals respect voor mensen die anders zijn dan jij en steun voor essentiële democratische en rechtsstatelijke waarden. Scholen kunnen dan aangeven hoe er binnen en buiten het curriculum aan die doelen gewerkt wordt. We zien voor maatschappijleer en maatschappijleerdocenten ook op dit terrein een bijzondere verantwoordelijkheid. Dan gaat het niet alleen om de lessen, maar ook om activiteiten zoals scholierenverkiezingen, debatactiviteiten, maatschappelijke stages, uitwisselingsprojecten met scholen met een andere leerlingenpopulatie, etc. Voor burgerschapsvorming is het immers essentieel dat leerlingen kennismaken met de wereld buiten de school.

4.2 Digitale geletterdheid

Een publicatie van het SLO uit 2017¹³ over 21^e eeuwse vaardigheden in het vmbo definieert digitale geletterdheid als: “het geheel van ICT-basisvaardigheden, mediawijsheid, informatievaardigheden en computational thinking”. In onze visie leveren maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen vooral een bijdrage aan informatievaardigheden en mediawijsheid¹⁴. Begrippen als selectieve perceptie, referentiekader, medialogica en mediaframe maken onderdeel uit van het begrippenkader van ons vak. Niet alleen als elementen uit een terminologie die leerlingen zich eigen moeten maken, maar ook als het ‘instrumentarium’ waardoor leerlingen kritisch kunnen leren omgaan met de media.

¹⁰ Keating, Kerr, Benton, Mundy & Lopes (2010).

¹¹ In Engeland is dat Personal, Social, Health and Economic (PSHE) education

¹² Politieke geletterdheid wordt gedefinieerd als: het leren over de instituties, problemen en praktijken van de democratie en de vaardigheden en houding om daar invloed op te kunnen uitoefenen.

¹³ Gelinck, Jansma & Fisser (2017)

¹⁴ Zie ook paragraaf 4.3.

Informatievaardigheden en mediawijsheid worden ontwikkeld bij onze vakken, maar wij zien zeker ook mogelijkheden om hierin samen op te trekken met vakken als aardrijkskunde, economie en geschiedenis en Nederlands.

4.3 Vakoverstijgende vaardigheden

In paragraaf 3 hebben we al genoemd dat informatie- en onderzoeksvaardigheden bij de M&M-vakken beter op elkaar kunnen worden afgestemd. Daarnaast leveren de vakken maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen een bijdrage aan andere vakoverstijgende vaardigheden. Uit de eerdergenoemde publicatie van het SLO over 21^e eeuwse vaardigheden in de examenprogramma's van het vmbo wordt duidelijk dat maatschappijleer en maatschappijkunde in ieder geval een bijdrage leveren aan kritisch denken, mediawijsheid, informatievaardigheden, communiceren, samenwerken en sociale en culturele vaardigheden. Voor havo/vwo is deze analyse van examenprogramma's nog niet gemaakt, maar wij verwachten dat de examenprogramma's van maatschappijleer en maatschappijwetenschappen daar hetzelfde beeld laten zien.

Naast de examenprogramma's geeft ook de lespraktijk een beeld van de mate waarin vakoverstijgende vaardigheden aan bod komen. Maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen hebben een traditie als het gaat om:

Communiceren: veel aandacht voor dialoog, debat en presenteren.

Creatief en probleemoplossend denken en handelen: leerlingen worden uitgedaagd om na te denken over maatschappelijke vraagstukken en problemen en de wijze waarop die kunnen worden opgelost, bijvoorbeeld door politieke of maatschappelijke actie. Bij probleemoplossend denken spelen de hogere denkvaardigheden een belangrijke rol (denken in termen van oorzaak en gevolg, denken in overeenkomsten en verschillen, denken vanuit verschillende perspectieven of invalshoeken).

Mediawijsheid: er is van oudsher in onze vakken veel aandacht voor beeldvorming in de media, verschillen tussen bronnen, voor begrippen als referentiekader en selectieve waarneming. Extra aandacht voor de sociale media is nu en in de toekomst zeer wenselijk.

Informatievaardigheden: in lessen, schoolexamens, centrale examens en in praktische opdrachten trainen en toetsen we de informatievaardigheden van leerlingen. Binnen onze vakken wordt veel met actuele bronnen gewerkt. Het zoeken, selecteren, bewerken en analyseren van informatie (tekst, beeld, cijfers, tabellen) zijn zodoende belangrijke vaardigheden. Daarbij leren we leerlingen kritisch met bronnen om te gaan en zich af te vragen hoe subjectief of objectief een bron is.

Kritisch denken: er is bij onze vakken veel aandacht voor het vormen van een onderbouwde mening. Niet zomaar wat zeggen, maar een standpunt innemen op basis van de analyse en afweging van informatie, standpunten, waarden en belangen. En het onderbouwen van dit standpunt met behulp van onderzoeksgegevens. Ook het leren openstaan voor alternatieve gezichtspunten is een belangrijk doel van maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen. Persoonlijke en politieke beslissingen worden immers niet alleen genomen op basis van rationele argumenten, ook waarden en belangen spelen een belangrijke rol. Wie een waardeoordeel wil vellen moet zich daarom niet alleen bewust zijn van zijn eigen referentiekader, maar ook van dat van anderen. Onze vakken leveren daar een belangrijke bijdrage aan.

Samenwerken: bij maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen is er veel aandacht voor werkvormen waarin leerlingen samenwerken aan de analyse van maatschappelijke vraagstukken.

Sociale en culturele vaardigheden: binnen maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen is er veel aandacht voor de pluriforme samenleving, voor begrippen als cultuur, socialisatie en referentiekader. Dit levert een bijdrage aan het leren omgaan met mensen met andere sociale, culturele en etnische achtergronden. Omdat kennis over andere mensen en denkbeelden niet vanzelfsprekend leidt tot bepaalde vaardigheden of houdingen, is daarvoor nog extra aandacht nodig met het oog op burgerschapsvorming.

Paragraaf 5 Doorlopende leerlijn

De kerndoelen PO en onderbouw VO zijn zeer algemeen geformuleerd. De website leerplaninbeeld.slo.nl laat zien dat maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen aansluiten bij zes kerndoelen van het PO en zes kerndoelen uit de onderbouw van het VO. Deze kerndoelen geven weinig houvast voor een doorlopende leerlijn voor de mens & maatschappijvakken. Uit het eerdergenoemde internationale onderzoek¹⁵ blijkt dat op de zeer terughoudend geformuleerde burgerschapsopdracht in de wet ook geen houvast geeft voor een leerlijn burgerschap. Hierdoor kan noch voor wat betreft M&M, noch voor wat betreft burgerschap bij maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen op aanwezige voorkennis worden voortgebouwd. Daarbij speelt ook mee dat mens & maatschappij en burgerschapsvorming op de pabo's niet zo veel aandacht krijgen. Leerkrachten PO hebben vaak onvoldoende kennis op deze gebieden, doordat er in hun eigen opleiding vooral aandacht uitgaat naar rekenen en taal. Dat los je niet alleen op door de kerndoelen PO concreter te maken, er moet daarvoor ook het nodige veranderen op de pabo. Daarnaast is het van belang dat er in het PO meer tijd wordt uitgetrokken voor burgerschap en mens & maatschappij.

Als het gaat om doorlopende leerlijnen is ook de aansluiting van vmbo-tl/mavo naar havo van belang. Voor maatschappijleer is die niet vanzelfsprekend omdat de examenprogramma's een verschillende structuur en inhoud hebben. Voor de aansluiting van maatschappijkunde naar maatschappijwetenschappen geldt hetzelfde, maar in sterkere mate. Specifiek voor maatschappijleer is de doorlopende leerlijn naar burgerschap in het mbo van belang. Die leerlijn bestaat nu niet en dat is niet goed voor leerlingen die van vmbo of havo doorstromen naar het mbo. Zoals betoogd in paragraaf 2 en 4.1, is het van belang een heldere doorlopende leerlijn te ontwikkelen waarbij de verbinding tussen andere burgerschapsvormende elementen uit het (primaire, voortgezet en middelbaar beroeps-) onderwijs en maatschappijleer gelegd wordt. Maatschappijleer is nu nog te veel een burgerschapseiland in de onderwijsloopbaan van leerlingen.

Maatschappijwetenschappen nieuwe stijl bereidt goed voor op vervolgopleidingen, door de nadruk die in dat programma wordt gelegd op hogere denkvaardigheden. Bij maatschappijleer en maatschappijkunde zou dat beter kunnen. Het verschuiven van de aandacht voor reproductie naar denken en redeneren is bij deze vakken soms nog een opgave. In deze ontwikkeling trekken we graag samen op met andere M&M-vakken, bijvoorbeeld door uit te gaan van de in paragraaf 3 genoemde denkwijzen.

¹⁵ Munniksma, Dijkstra, Veen, van der, Ledoux, Werfhorst, van der & Dam, ten (2017).

Paragraaf 6 Waar staan we over tien jaar?

De programma's voor maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen moeten de komende tien jaar regelmatig een update krijgen. Een examenprogramma maatschappijkunde dat al decennia in grote lijnen ongewijzigd is, is onacceptabel. Als het aan de NVLM ligt is er over tien jaar dus een actueel programma maatschappijkunde met aandacht voor actualiteit en met meer nadruk op denken en redeneren dan op feitjes. Al blijft kennis van feiten ook in de toekomst noodzakelijk om te kunnen denken en redeneren.

Het programma maatschappijleer voor vmbo en dat voor havo/vwo zijn tegen die tijd goed op elkaar afgestemd. Maatschappijleer maakt over tien jaar deel uit van een doorlopende leerlijn burgerschap, met herkenbare elementen in PO, onderbouw VO, bovenbouw VO en mbo. Duidelijk is wat leerlingen aan het eind van de basisschool, aan het eind van de onderbouw VO, aan het eind van de bovenbouw VO en in het mbo moeten kennen en kunnen op het gebied van burgerschap. Voor wat betreft de bovenbouw van het VO kunnen die eisen grotendeels samenvallen met de eindtermen voor maatschappijleer. Deze kennis en vaardigheden tellen volwaardig mee in de schoolcarrière van leerlingen, ze doen qua belang immers niet onder voor taal en rekenen, Nederlands en wiskunde.

Deze kennis en vaardigheden worden ontwikkeld in schoolcontexten waarin ruimte is voor identiteitsontwikkeling, voor houdingen en waarden die samenhangen met burgerschap. Leerlingen doen die kennis, vaardigheden en houdingen op in een continue uitwisseling met de wereld buiten de school en met een grote rol voor de actualiteit. Op die manier leren leerlingen samenleven in een pluriforme samenleving en draagt maatschappijleer naast andere vakken en extra-curriculaire activiteiten bij aan het draagvlak voor democratie en rechtsstaat. Polariserende, de invloed van sociale media en de opkomst van alternatieve feiten vragen er immers om dat we leerlingen een stevig burgerschapsfundament geven in de schoolbanken, opdat zij zich niet laten omblazen in een wereld waarin misinformatie en het gevaar van 'leven in een bubbel' steeds aanwezig zijn.

Ook de programma's van maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen zijn over tien jaar meer op elkaar afgestemd. In de programma's is daarnaast meer ruimte voor de aansluiting met (en het ervaringen opdoen in) het vervolgonderwijs: mbo, ho en wo. Leerlingen gaan naar mbo-, hbo- en wo-opleidingen toe en docenten van die opleidingen geven gastlessen in het VO. Met behulp van vakspecifieke begrippen en denkwijzen analyseren leerlingen bij maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen maatschappelijke ontwikkelingen en vraagstukken op hun eigen niveau. Dat maakt dat leerlingen toegerust zijn op een steeds weer veranderende wereld. Ze hebben het gereedschap in handen om die wereld te kunnen begrijpen.

Maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen werken in de bovenbouw samen met aardrijkskunde, economie en geschiedenis als het gaat om informatie- en onderzoeksvaardigheden, in gezamenlijke contexten en binnen een domein actualiteit dat onderdeel uitmaakt van ieder vak. In het PO en de onderbouw van VO zijn naast de geografische en de historische bril ook de economische, de sociologische en de politicologische invalshoek gemeengoed geworden. Leerlingen hoeven die termen en brillen niet te kennen, maar in het curriculum en in de lerarenopleidingen spelen ze een duidelijke rol. Een aantal concreet uitgewerkte werk- en denkwijzen geven richting aan de samenwerking tussen de vakken in het domein M&M.

Literatuur

Gelinck, C. & Noordink, H. (2016). Dit is het moment! *Maatschappij & Politiek*, jaargang 47, no. 3, p. 22-23.

Gelinck, C., Jansma, N. & Fisser, P. (2017). *21e eeuwse vaardigheden in examenprogramma's vmbo*. Enschede: SLO.

Keating, A., Kerr, D., Benton, T., Mundy, E. & Lopes, J. (2010) *Citizenship education in England 2001-2010: young people's practices and prospects for the future: the eighth and final report from the Citizenship Education Longitudinal Study (CELS)*. London: DfE.

Inspectie van het Onderwijs. (2016). *Burgerschap op school. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

HBO-raad, vereniging van hogescholen (2009/2012), *Kennisbasis docent maatschappijleer bachelor*. Den Haag: HBO-raad.

Munniksma, A., Dijkstra A.B., Veen, I. van der, Ledoux, G., Werfhorst, H. van der & Dam, G. ten (2017). *Burgerschap in het voortgezet onderwijs. Nederland in vergelijkend perspectief*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Olgers, T. Otterdijk, R. van, Ruijs G., Kievid, J. de & Meijs, L. (2014). *Handboek vakdidactiek maatschappijleer*. Amsterdam/Den Haag: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken / ProDemos - Huis voor democratie en rechtsstaat.

Onderwijsraad (2003). *Onderwijs en burgerschap*. Den Haag: Onderwijsraad.

Onderwijsraad (2012). *Verder met burgerschap in het onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.

Schnabel, P., Noordink, H. & Weme, B. de (2007). *Het vak maatschappijwetenschappen. Voorstel examenprogramma*. Enschede: Commissie Maatschappijwetenschappen.

SLO (2016). *Handreiking schoolexamen maatschappijkunde*. Enschede: SLO.